

KIRČIO IR PRIEGAIDĖS KAITA, ARBA METATONIJA, PIETVAKARIŲ DZŪKŲ TARMĖJE

E. MIKALAUŠKAITĖ

Metatonija lietuvių kalboje, kaip ir kitose indoeuropiečių kalbose, yra labai senas dalykas. Tačiau ji veikia ir šiomis dienomis. Išskirti senuosius ir naujuosius metatonijos reiškinius yra nelengvas dalykas¹. Todėl savo darbe, kuris yra daugiau aprašomojo pobūdžio, autorė nemégina nei aiškinti metatonijos, nei duoti jos raidos. Čia tik pasistengta suregistruoti faktai ir duoti tą reiškinį tam tikra klasifikacija aprašomoje tarmėje.

Metatonijos reiškiniai yra dvejopo pobūdžio: grynaifonetiniai ir tam tikra prasme darybiniai. I pastaruosius metatonijos reiškinius iš tikrujų gal reikėtų žiūrėti kaip i vieną iš darybinių priemonių ir todėl apie juos, tur būt, geriau tiktų kalbėti žodžių daryboje. Tačiau autorė čia laikosi tradicinių gramatikų tvarkos.

Kad metatonija iš tikrujų pirmiausia tarnauja žodžių reikšmei skirti ir tuo būdu stovi arčiau žodžių darybos bei semantikos, paliudija ir kitos ide kalbos, pvz.: graikų k. λευκός (baltas) : λεῦκος (tokia žuvis) arba sanskrito क्षणा-ह (juodas): क्षणा-ह (antilopė), rusų k. зáмок (pilis) : зáмóк (spyna), latvių k. laūks (laūkas, dkt.): lāuks (laūkas, bdv.). Ta pačią priemonę vartoja ir dabartinė lietuvių literatūrinė kalba, pvz.: ápsiaustas (apsuptas) : apsiaūstas (paltas), ávalyné (apavas) : avaliné (apavo parduotuvė) ir kt.

Šiuose pavyzdžiuose mes turėjome ne tik priegaidės, bet ir kirčio kaitą. Lietuvių kalboje, taigi ir šioje tarmėje, plačiau yra vartojama priegaidės kaita, tačiau sutinkame ir kirčio kaitos reiškinį, nors ir rečiau. Šiame darbe nebus daromas skirtumas tarp kirčio ir priegaidės kaitos, ir abu reiškiniai bus nagrinėjami kartu, nes jie tarp savęs yra susiję ir dažnai susipyne.

Kirčio ir priegaidės kaita piëtvakarių dzūkų tarmėje pirmiausia yra varojama vienos kilmės ir darybos tos pačios šaknies nevienareikšmiams žodžiams skirti, pvz.: mē·li·ne· (mėlyna dėmė ant kūno) : mē·li·ne· (uoga), á·ukštas (bdv.): aū.kštas (dkt.), raū.ki·mas, -ai·: (paraukto drabužio klostės) : rā·uki·mas, -ai· (raukšlės) ir kt. Kirčio kaitos pavyzdžių daugiau randame prieveiksmiuose, pvz.: kur tep il·gai buvaī? (laiko prievid.): ilgaī. nepjá·uk (būdo prievid.); aš pas-

¹ Plg. J. Endzelīns, Baltu valodu skaļas un formas, 13, Rīgā, 1948.

kuū: ateī̄.su (laiko priev.) : *kumelūkas bē̄ga pā̄skui* (būdo priev.); *skē̄.sai²* *ī̄silgai³* *sviētu pā̄raik ir tōkō̄s nerāsi* : *pā̄rkirsk pā̄gali skersāl⁴* *ir išilgāi⁵*; *šviēsei parē̄jōm* (laiko priev.) : *šviesē. ū̄ā̄las* (būdo priev.); *tā̄msēi parvažā̄.bō̄m:* *īamsēi. ū̄ā̄las; vār.gei gī̄vas* (vos gyvas) : *vargē. is ateī̄.s* (greičiau jis neateis); *perdaū.g dūodzi* : — *ar daū.k rūgū̄ prikīr.tōt?* — *nepē̄.dauk* (nedaugiausia, neaug); *perdz̄idelis pē̄das sunkū̄s: nepē̄.dzidelis* (nedidelis) *arklūkas āle grā.tas.*

Kirčio kaita vartojama ir tada, kai tam tikras dar pilnos paradigmos daiktavardžio linksnis eina prieveiksmiu, pvz.: *su βisaī.s daiktā.s acīkrā̄uste*: *dā̄iktais* (vietomis) *palī̄ta dā̄iktais saū.sa*; *neacīdžaūga sā̄bō grā̄zumū̄⁶*: *adūok grā̄zumu; aī̄.k jau aī̄.k su iō̄s gerumū̄⁷* : *gē̄rumu niē̄ko nebūs neduō̄s* ir t.t.

Kaip jau buvo minėta, daug plačiau negu kirčio kaita šioje tarmėje vartojama priegaidės kaita. Ji pirmiausia vartojama giminingiemis (arba ir įvairios kilmės) skirtingos prasmės homoniminiam skirti, pvz.: *ā̄ncis* (paukštis) : *añ.cis* (marškiniai), *ká̄ltas* (rankis): *kał.tas* (bdv.), *mīelas* (bdv.): *miēlas* (gipsas), *ā̄ušta* (viralas): *aū.šta* (aušra), *dē̄n̄gā* ~ *déngia* (greitai eina): *deñ̄.gā* ~ *deñ̄gia* (stoga), *dā̄r̄kc* — *dā̄r̄gā* ~ *dérgti* — *dérgia* (teršti, biauroti): *deñ̄.kc* — *deñ̄.ka* ~ *deñ̄kti* — *deñ̄kia* (gadinti), *mā̄r̄kc* ~ *mérkti* (akį): *meñ̄.kc* ~ *meñ̄kti* (linus, kanapes), *ká̄uksi* ~ *kiáuksi* (kuosa, kiáukė): *kaū.ksi* ~ *kiaūksi* (šuniukas), *vā̄u* ~ *viáu* (žiaukčiojimo garsas): *vā̄u*. ~ *viaū* (šuniuko lojimo garsas) ir t.t.

Šioje tarmėje metatonija dažniausiai sutinkama tarp tvirtagalės ir tvirtapradės priegaidės arba atbulai — tarp tvirtapradės ir tvirtagalės. Rečiau ji pasitaiko tarp trumpinės ir tvirtapradės bei atbulai — tarp tvirtapradės ir trumpinės, o rečiausiai — tarp trumpinės ir tvirtagalės arba vidurinės priegaidės.

Metatonija vardāžodžiuose

Jau buvo minėta, jog vardāžodžių daryboje šalia kitų priemonių naudojamasi ir metatonija. Aprašomoje tarmėje vardāžodžių daryboje metatonija sutinkama šiais atvejais:

1. Išvestiniuose daiktavardžiuose, kur, pasikeitus kamienui, kinta ir priegaidė:

a) žymint skirtinę giminę (tvirtagalė priegaidė pakinta tvirtaprade ir atvirkščiai tvirtapradė — tvirtagale): *vil̄kas* : *vī̄l̄kē* (patelė), *maī.šas* : *máīšē* (didelis, platus pelams kimšti maišas). Prie šios grupės galima būtų priskirti ir tokius naujoviškus daiktavardinius, būdvardinės kilmės vedinius, pvz.: *bá̄lcis* (baltas meitėlis): *bał.tē* (balta kiaulė), *júodzis* (juodas katinas): *juō̄dē̄* (juoda katė), *má̄rgis* (margas veršis): *mař.gē* (marga telyčia), *pál̄lis* (palšas arklys): *pał̄šē* (palša kumelė), *pí̄lkis* (pilkas katinas): *pí̄l̄kē* || *pí̄l̄kē* (pilka katė) ir t.t.;

b) žymint tam tikrą užsiémimą, verslą (tvirtapradė priegaidė pakinta tvirtagale): *ká̄ilis* : *kaī̄.lus* (kailių dirbėjas), *púodas* : *puō̄d̄us* (puodų žiedėjas)

²⁻⁵ Pastaruosiuose pavyzdžiuose skirtumas retai daromas.

^{6, 7} Šiuose pavyzdžiuose skirtumą daro tik senoji karta.

ir t.t. Prie šios grupės reikėtų priskirti tokius naujybinius darinius, pvz.: *búlvė*:*bul̄.bus* (bulvių mėgėjas), *dúona*:*duȭnus* (duonos mėgėjas), *ká·ulas*:*kaū̄.lus* (kas mėgsta kaulus graužti), *píenas*:*piēnus* (pieno mėgėjas) ir t.t.

2. Išvestiniuose daiktavardžiuose iš būdvardžių:

a) konkrečiesiems daiktavardžiams žymėti: *á·ukštas*:*aū̄.kštas*;

b) abstraktiesiems daiktavardžiams žymėti: *á·ukštas*:*aū̄.kšcis* ~ aūkštis, *i·lgas*:*il̄.gis*, *kár̄stas*:*kař̄.šcis* ~ kaštis, *stó·ras*:*stȭ·ris*, *sá·ltas*:*šal̄.cis* ~ šaltis ir t.t. Šiuose vediniuose turime metatoniją tarp tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidės.

3. Išvestiniuose daiktavardžiuose iš veiksmažodžių:

a) konkrečiesiems daiktavardžiams žymėti α) tvirtapradė priegaidė pakinta tvirtagale: *ká·nda*:*kañ.das* (kandis), *trá·ukc* ~ traukti: *traū̄.kas* (susitraukėlis, kas traukosi), *vá·lgi·c* ~ válgyti: *val̄.gis*, *brá·izge·c* ~ bráizgēti (brigzti): *brā.zgas* (brīzgis), *svǣ·r̄c* ~ svérti: *svař.scis* (svirtis), *vǣ·r̄c* ~ vérti: *vař.tai*; β) tvirtagalė priegaidė virsta tvirtaprade: *liñ.kc* ~ liñkti: *liñkis* (pakinklis, kojos linkumas): *kó·ja*: *skaū̄.da* per *liñki*; *m̄c* ~ miñti: *pamí·nklas*: sviēto pamí·nklai! (negirdėtas dalykas); *pastā·te*: *naū̄.ju*: *pamí·nklu* ~ pastatė naūjų paminklų; *veř̄.š̄c* ~ veřžti: *vá·rža* (irankis žuvims gaudyti);

b) abstraktiesiems daiktavardžiams žymėti (tvirtapradė priegaidė virsta tvirtagale): *grá·ū·s̄c* ~ griáusti: *graū̄.smas* ~ griausmas, *kǣ·ikc* ~ kéiki: *kē.ks·mas* ir t.t.

c) vadinamiesiems bendrosios giminės daiktavardžiams žymėti (tvirtagalė priegaidė virsta tvirtaprade): *drim̄.ba*:*drí·mba* ~ drimbėlis, *nú̄r̄.ž̄ga* ~ niúrzgia: *nú̄rzga* ~ niúrzga (surūgėlis, bambeklis), *šuř̄.pcie* ~ šiuřpti: *šú·rpia* ~ šiùrpa (pasišiaušėlis) ir t.t.

4. Priesaginiuose būdvardžiuose, kur tvirtapradė priegaidė virsta tvirtagale:

a) *bá·ltas*:*bał.svas*, *júodas*:*juȭsvas*, *pí·lkas*:*pil̄.ksvas*, *bá·ltas*:*bał.zganas* ir t.t.;

b) su šaknies balsių kaita: *mé·li·nas*:*mel̄.svas* ir t.t.

Metatonija veiksmažodžiuose

Veiksmažodžių sistemoje metatonija pasireiškia daug plačiau negu vardžodžių. Čia ji tarnauja ne tik naujiems žodžiams, bet ir naujoms reikšmėms bei naujoms kategorijoms sudaryti. Veiksmažodžiuose metatoniją turime šiai atvejais:

1. Sudarant išvestinius pirminius veiksmažodžius, kur tvirtapradė priegaidė virsta tvirtagale, pvz.: *júodas*:*juȭsta*, *kartùs* — *ká·rtu*:*kař̄.sta*, *má·rgas*:*mař.ksta* ~ mařgsta, *pí·lkas*:*pil̄.ksta*:*vǣ·idas* *papil̄.ksta*; *i·lgas*:*prail̄.ksta* || *pra·i·lksta* ~ *prailgsta*:*be dárbo* *prail̄.ksta*; *párkai* (susna): *apař.ksta* ~ *appařksta*: *rieb̄·i* *žă·mēj* *búlvės* *apař.ksta* (bulvių vėžiu suserga); *no·tu* *žo·l̄tū* *rañ.ko·s* *apař.ksta* (pajuosta).

2. Sudarant išvestinius antrinius veiksmažodžius:

a) savaiminius veiksmažodžius su priesaga *-auti*, kur tvirtagalė priegaidė virsta tvirtaprade, pvz.: *marci* — *mar̄.ču*:*má·rtauna* || *má·rtauja*, *mergà* — *meř.gu*:

mǣrgauna || *mǣrgauja*: *jaunà būbaū*.—*mǣrgavau⁸*; *apsižā·nijau*—*má·rtavau⁹*; *pase-nau*.—*akìs ingijaū*, per *tas akìs pacì išlindaū*. (*aguona*); *bergždžà*—*ber̄·gždžū*: *bérgždauma* || *bérgždauja*: *añ·tri mǣ·tai kárve* *bérgždauna*; *mú so·dž aū·s pùse*: *berñū* *bérgždauja* (*yra nevedę*, *senberniai*);

b) savaiminius veiksmažodžius su priesaga -uo*ti*, kur tvirtapradė priegaidė virsta tvirtagale, pvz.: *bá·ltas*: *bal·tuoa*, *júodas*: *juôduoja*, *márgas*: *mař-guoja*, *mé·li·nas*: *mé·li·nuoja¹⁰*, *pá·lšas*: *pal·šuoja*, *pílkas*: *pił·kuoja* ir t.t.;

c) savaiminius veiksmažodžius su priesaga -é*ti*, kur tvirtagalė priegaidė virsta tvirtaprade: *añ·šč~eñžti*: *á·ižé·c~eížeti*: *rañ·kos no* *þé·jo* *suá·ižé·jo* (*susprogi-néjo*); *dañ·šč~dañžti*: *dá·užé·c~dáužéti*: *šíl·ka sto·þé·dama sudá·užéja~šílkas stové-damas sudáužéja*; *keñ·ta*: *kǣ·rti* || *kærte·ja*: *no tu* *žo·lū* *rañ·kos insikǣ·rti* (*pa-juosta*) nei *nuprañ·sc negal*; *kłī·šč ~ klýsti* (*klaida?*): *klá·ide·c:pùsi*: *nakciës klá·ide·jo·m iki išé·jom in kǣ·lū* ~ *pùse naktiēs kláidéjom* (*klydinéjom*) iki iš-éjom in *kelią*; *sveñ·kc ~ sveñkti*: *svǣ·ike·c ~ svéikéti*: *svǣ·ike·tusi ža·sùkai visùs ko·pu·stùs nùlase* (*kad bùtų sveiki žasiukai*); *brík·sc ~ brígzti* (*braizgas?*): *brá·izge·c ~ bráizgèti*: *rankó·þe·s jaū*. *po bìski*: *brá·izge·ja* (*po truputj bryzga, brizginéja*).

3. Sudarant antrinius darybinius veiksmažodžius (tvirtapradė priegaidė virsta tvirtagale): *dárbas*: *dař·buja* (*dirba*).

4. Sudarant priežastinius veiksmažodžius:

a) iš vardažodžių: *bjaurùs* — *bjañ·ru*: *bjá·urina*, *dailùs* — *dañ·lu*: *dá·ilina*: *kō̄ tep susidá·ilinai?* (*sulysai*); *kal·tas*: *ká·lcina* ~ *káltila*, *sañ·sas*: *sá·usina*, *sveñ-kas*: *svǣ·ikina*, *šeñ·tas*: *svǣ·ncina* ~ *šéentina*, *mergà* — *meñ·gu*: *mǣrginasi* (*my-lisi*), *vař·gas* : *vá·rgina*, *smañ·las* || *smeñ·las*: *smá·ilina* || *smǣ·ilina¹¹*: *nusismá·ilino-gražutùkai* (*visiškai nusigyveno*), *kat anàs bùt ilgáū*. *pabùþis bùt mùs visá·i nusmá·ilinis* (*bütų nugyvenęs, nuskurdinęs*);

b) iš pirminių veiksmažodžių: *añ·ža* ~ *eñzia*: *á·rzina* ~ *erzina*, *bir̄·ba*: *bí·r-bina*, *čir̄·ka*: *čí·rkina*, *kir̄·ka*: *kí·rkina* || *kí·rko*, *zir̄·za*: *zí·rzina*, *cí·la* ~ *týla*: *cí·ldo*, *gíla*: *gí·ldo*, *píla*: *pí·ldo*, *ží·la*: *ží·ldo*, *ver̄·ka*: *ví·rgdo* ~ *virkdo* ir t.t. Šio tipo veiksmažodžiuose tvirtagalė priegaidė visados virsta tvirtaprade.

5. Sudarant kartotinius veiksmažodžius:

a) reiškiančius paprastą kartotinį veiksmą, kur tvirtagalė priegaidė virsta tvirtaprade: a) *kañ·šo* : *ká·mšoja* ~ *kamšioja*, *vař·to* : *vá·rtelö·ja*, *žlañ·ža* ~

^{8, 9} Šiuose pavyzdžiuose metatonija tarnauja ir žodžio reikšmei skirti: *mártauti*, *mér-gauti* reiškia būti *merga*, *marčia*, o *martauti*, *mergauti* reiškia ieškoti *marčiōs*, *mergōs*. Tačiau šis skirtumas jau ne visų daromas. Senieji dar skiria, o jaunieji abi reikšmes *kirčiuoja* priesagoje.

¹⁰ Šio tipo veiksmažodžiai lygiagrečiai kirčiuojami ir priesagoje, pvz.: *mé·li·nuoja*, *pilkúoja* ir t.t. Taip pat visados priesagoje kirčiuojami ir skirtinges reikšmės šios rūšies veiksmažodžiai, pvz.: *mé·li·nuoja*, *raudo·nuoja* (*raudonai, mélynai* tepa, dažo).

¹¹ Šiame žodyje metatonija vartojama ir žodžio reikšmei skirti: tiesioginė prasmės veiksmažodis turi tvirtagalė priegaidę, pvz., dažniausiai sakoma: *no·rā·gu* *smañ·lina* || *smeñ·lina*, *kuðlu* *smeñ·lina*, bet *nusismá·ilino* (*nusigyveno*).

šliaūžia : *žlāužoja* ~ šliaužioja, *kaīšo* : *kāišoja* ~ kaišioja ir kt. β) (su šaknies balsiu kaita): *nār̄.pa* : *nār̄.ploja*, *vel̄.ka* : *vālkoja*, *riēča* : *rāicōja*, *gn̄iba* : *gnāibo*;

b) reiškiančius kartotinj pamaži atliekamą veiksmą: α) tvirtapradė priegaidė virsta tvirtagale: *smāugā* : *smaū.go* : *visūs paršukūs ismaū.ge* ~ visūs paršukūs išsmaūgė (plg. išskařdė, t.y. po vieną išskerdė); *gnāibo* : *gnaibō* : *nespēļ bulvūkēs usimēksc ir jaū. gnaibō* ~ nespējo bulvūkēs užsimēgti ir jaū gnaibō (po truputį kasinėja); β) trumpinė priegaidė (vykus balsiu kaitai) virsta tvirtagale: *kn̄isa* : *knaī.so* : *kaū.le nenōri ēs ci knaī.so* ~ kiaūlē nenori ēsti tik knaīso (po truputį knisinėja); *kīša* : *kaīšo* ir t.t.

c) įstangos kartotinius veiksmažodžius, kurie visados turi tvirtapradę priegaidę: α) tvirtagalė priegaidė virsta tvirtaprade (šaknis nepakinta): 1) *čir̄.ka* ~ čirkia : *čir̄.kauna*, *gaī.li* : *gāilauna*, *krū.čā* ~ kriūgia : *krūgauna* ~ kriūgauna, *prūn.kščā* : *prūnkštauna*, *švīl̄.pa* ~ švilpia : *švīlpaua*, *ur̄.čā* ~ užrgia : *ūrzgauna*, *ver̄.ka* ~ verkia : *vārkaua¹²* ir t.t., 2) su šaknies balsiu kaita: *geī.dzā* ~ geidžia : *gāidauna*: *viz gāidavau gāidavau in Vīlnu nuvažuoc* ~ gāl jaū neteks ~ vis gaidavau, gaidavau (labai norėjau) in Vilnių nuvažiuoti, ~ gāl jaū neteks; *reñ̄.ca* ~ reñčia : *rāntauja*: *sé.dzi i rāntauja li.k sēne* ~ sēdi ir rántauja lýg sēnė (pasakoja, riečia); *spiēčā* : *spīgauna*, *žviēčā* : *žvīgauna*, *kraī.čā* ~ kreipia : *kriūcōja* ~ krýpčioja, *tū.čā* ~ tūpia : *tūpōcōja* ~ tūpčioja, *žaū.čā* ~ ženčia: *žiūnkōcōja* ~ žingčioja, *kraū.to* : *krīmščōja* ~ krīmsčioja ir t.t. β) trumpinė priegaidė virsta tvirtaprade (šaknis īgauna pailgintą balsio laipsnį): *sūka* : *sūkina* || *sū.čōja* : *kās teb dūonu apsūkino?* (plutas aplaužė); *nesú.čōkit lai.čōr̄.o!* ~ nesúkiokit laikrodžio! (nesukinėkit); *sūpa* : *sū.čōuna* : *pasūpauk mani* (pasupk);

d) palengvos kartotinius veiksmažodžius, kur tvirtapradė priegaidė pakinta tvirtagale: *lāukā* : *lūkurauna*, *snāudžā* : *snūdurauna*, *stāugā* : *stūgurauna* ir t.t.

é) mažybės veikslų kartotinius veiksmažodžius: *klāušā* ~ kláusia : *klaūsinēja* || *klausinēja*. Čia taip pat tvirtapradė priegaidė virsta tvirtagale.

6. Akimirkos veikslų veiksmažodžiai taip pat gali turėti metatoniją. Čia paprastai tvirtagalė priegaidė atliepia tvirtapradei, pvz.: *krai.pc* ~ kreipti : *krīptere;c* ~ krýptereti, *laū.kc* ~ leñkti : *lūnkterere;c* ~ linktereti, *siēkc* ~ siëkti : *síkterere;c* ~ sýkereti, *švīl.pc* ~ švilpti : *švīlpere;c* ~ švilptereti, *žvel̄.kc* ~ žvelgti : *žvīlkterere;c* ~ žvlgtereti ir t.t.

Lyginant su giminingais veiksmažodžiais, priegaidės kaitą turi ir ištiktu-kai, a) tvirtagalė priegaidė virsta tvirtaprade, pvz.: *laū.kc* ~ leñkti: *lūnk<linkti*, *siēkc* : *síkc* ~ sýkt, *žiēpc* ~ žiëbtii : *ži'pc* ~ žýbt, *žaū.kc* ~ žengti : *žiūnk<žingt*; b) tvirtagalė arba tvirtapradė priegaidė virsta trumpine (šaknis turi silpnajį balsio laipsnį): *drē.pc* ~ drëbti : *drīpc* ~ drıbt, *dziēkc* ~ diëgti :

¹² Žodis „verkauti“ iš tikrujų reiškia po truputį verkti, todėl reikšmės atžvilgiu jis geriau tiktų prie palengvos kartotinių veiksmažodžių. Čia tik daryba tokia pat kaip įstangos kartotinių veiksmažodžių.

džikc ~ digt, *spáušc* ~ spáusti : *spūšc* ~ spūst, *tráukc* ~ traukti : *trùkc* ~ trùkt
ir t.t.

Iš tikrujų akimirkos veikslø veiksmažodžius, atsižvelgiant į jų kilmę, reikia laikyti be metatonijos, nes jie yra artimiau susiję su ištiktukais, su kuriais ir turi bendrą šaknį (su tuo pačiu šaknies balsiu) ir tą pačią priegaidę. Jie čia įdėti tik dėl veiksmažodžio sistemos pilnumo.

Metatonija veiksmažodžių kirčiavime

Ligi šiol buvo kalbama apie metatonijos reiškinius, kurie daugiau ar mažiau yra susiję su darybinėmis priemonėmis. Tačiau šioje tarmėje pasitaiko ir grynaifonetinio pobūdžio metatonijos reiškiniai. Jie sutinkami veiksmažodžių kirčiavimo sistemoje. Veiksmažodžių kirčiavime metatoniją turime šiais atvejais:

1. Veiksmažodžiai *mír.c*, *giñ.c* ~ mierti, giñti esamajame laike turi metatoniją *mírsta*, *giñsta* || *gǣma*. Žodyje „mirti“ metatonija yra sena (plg. lat. k. miñst), bet antrojo pavyzdžio metatonija yra analogijos padaras pagal „mirti“. Be to, tarmėje plačiau yra vartojama lytis *gǣma* ~ *gëma*.
2. Dviskiemenių tvirtapradės šaknies veiksmažodžių būsimojo laiko 3 asm., kaip ir lk, turi metatoniją:
 - a) tvirtapradė priegaidė virsta tvirtagale: *áuk̄su*, *áuk̄si*, *aū.ks* ~ áugsiu, áugsi, aūgs; *dzīr̄psu*, *dzīrp̄si*, *dzīr̄ps* ~ dirbsiu, dirbsi, diřbs; *dé̄s̄u*, *dé̄s̄i*, *dě̄s* ~ dësiu, dësi, dës ir t.t.;
 - b) tvirtapradė priegaidė virsta trumpine: *bú̄su*, *bú̄si*, *bùs* ~ bùsiu, bùsi, bùs; *pú̄su*, *pú̄si* : *pùs*; *lí̄c* ~ lýti : *lìs*, *rí̄c* ~ rýti : *rìs*, *dzīkc* ~ dýgti : *dzīk̄s* ~ dìgs, *plí̄šč* ~ plýsti : *plìš*, bet: *sí̄c* ~ siúti : *sí̄s* ~ siùs; *ví̄sc* ~ výsti : *ví̄s* ~ výs. Čia, matyt, dėl reikšmės skirtumo metatonija neįvyko (plg. *sù̄sc* ~ siústi : *sùs* ~ siùs, *ví̄sc* ~ výsti : *vís*).
3. Daugiaskieminiai veiksmažodžiai, kurių bendraties kamiengalyje yra *i*· (-y-) arba *i* < -in-, būsimojo laiko 3 asm. taip pat turi metatoniją: čia sutrumpėja ilgasis balsis, o tvirtapradė priegaidė virsta trumpine, pvz.: *raší̄su*, *raší̄si*, *rašis...*; *sakí̄su*, *sakí̄si*, *sakis...* ~ rašýsiu, rašýsi, rašýs...; sakýsiu, sakýsi, sakýs; *vadzí̄su*, *vadzí̄si*, *vadzis...* ~ vadinsiu, vadinsi, vadiniš; *kurí̄su*, *kurí̄si*, *kuris...* ~ kûrinsiu, kûrinsi, kûriňs (kûrénsiu, kûrénsi, kûreňs) ir t.t.
4. Dviskieminių tvirtapradės šaknies veiksmažodžiai tariamojoje nuosakoje taip pat turi metatoniją, kitaip sakant, tariamojoje nuosakoje turi tvirtagalę priegaidę, pvz.: *aū.ktau*, *aū.ktai*, *aū.ktu* || *aū.kt*; *kē.ktau*, *kē.ktai*, *kē.ktu* || *kē.kt*; *kel.tau*, *kel.tai*, *kel.tu* || *kel.t*; *dzīr.ptau*, *dzīr.ptai*, *dzīr.ptu* || *dzīr.pt*; *stuñ.tau*, *stuñ.tai*, *stuñ.tu* || *stuñ.t* ir t.t.

Tariamosios nuosakos metatonija yra labai platus reiškinys lietuvių kalbos tarmėse. Ją pažsta ir aukštaičiai vakariečiai (kapsai), ir žemaičiai (dūni-ninkai), ir, pagaliau, daugumas rytų aukštaičių tarmių.

Ši metatonija yra, palyginti, nesenas dalykas. Ji atsirado tuo metu, kai sumišo tvirtapradės šaknies galūninis kirčiavimas su šakniniu. Seniau tokie žodžiai, kaip: *árti*, *áugti*, *bégti*, *búti*, *ésti*, *sésti*, *šálti*, *vírti*, *džiúti* ir t.t. buvo kirčiuojami galūnéje (plg. rusų *безъ*), o tokie, kaip: *írti*, *kárti*, *rím̄ti*, *skírti*, *skilti*, *vérti* ir t.t. buvo kirčiuojami šaknyje. Tai paliudija skirtingos latvių kalbos priegaidės. Pirmosios grupės žodžiai dabartinėje latvių kalboje turi laužtinę priegaidę: *ařt*, *aügt*, *bégt*, *bút*, *ést*, *sést*, *salt*, *viřt*, *žút* (džiūti), o antrosios — kylančiąjų: *iřt*, *kárt*, *riňt*, *skiřt*, *skilt*, *věrt* ir t.t.

Galūninio kirčiavimo (tvirtapradės šaknies) pėdsakų yra ir mūsų tarmėse Pietiniai dzūkai ir dabar tebesako *bütáu*, *bütái*; tai rodo galūninį kirčiavimą. Šiokių tokų šio kirčiavimo nuotrupą anksčiau yra buvę ir aprašomoje tarmėje. Prieš kokius dvidešimt penkerius metus esu užrašiusi tokius pavyzdžius: *kab dejaūs an lā·do* ~ kaip déjaūs ant lēdo (smarkiai kritau); *ējo· ējo· ir sē·dō·s* (éjo, éjo ir atsisédo); *kab gañ·lescis stojō·si tai ir žō·džāi radō·si* ~ kaip gailestis stojösi, tai ir žodžiai radösi (kai pasidarë gaila, tai atsirado ir žodžiai ráudai); *tokis mažūkas veršūkas radō·s* ~ tokis mažiūkas veršiūkas radö. Aukštaičių vakariečių tarmės (Kidulių apylinkėje) esu pasižymėjusi tokius posakius: *aš tuojaū nubégaū ir parsinešiau; sakaū, kad mokaīs, tai mókykis*. Šie keli pavyzdžiai taip pat paremia mūsų teigimus apie šakninių ir galūninių veiksmažodžių kirčiavimą.

Tvirtapradė priegaidė išvirto tvirtagale pirmiausia galūninio tipo veiksmažodžių kirčiuotėse atkeliant kirti iš galūnės į šaknį, pvz.: *bütáu* > *būtau*, *augtū* > *aügtū*¹³ ir t.t. Vėliau pagal šį tipą buvo apibendrintas ir antrojo tipo t.y. šaknинio tipo, kirčiavimas. Vadinas, pagal: *aügtū*, *bégtū*, *bütū*, *ařtū*, *éstū*, *séstū*, *vírtū* ir t.t. imta sakyti: *iřtū*, *riňtū*, *skiřtū*, *skiltū* ir t.t. Tokiu būdu šiandien pietvakarių dzūkų tarmėje dviskiemenių veiksmažodžių tariamosios nuosakos liko tik vienas kirčiavimo tipas, būtent: paliko tik tvirtagalė priegaidė, bet šaknininis kirčiavimas.

Mūsų literatūrinė kalba, išlygindama tariamosios nuosakos kirčiavimą, nuėjo priešingu keliu. Vadinas, pagal šakninių tipą buvo apibendrintas ir galūninio tipo kirčiavimas, todėl dabar visi tvirtapradės šaknies veiksmažodžiai yra kirčiuojami šaknyje ir turi tvirtapradę priegaidę.

Šioje tarmėje kai kurių tvirtapradės šaknies dviskiemenių veiksmažodžių tariamojoje nuosakoje ilgasis balsis sutrumpėja, o tvirtapradė priegaidė virsta trumpine, pvz.: *dzí·kc* ~ *dýgti* : *dzíktau*, *dzíktai*, *dzíktu* || *dzíkt* ~ *digitau*, *dig-tai*, *digtū* || *dig*; *lù·šč* ~ *lúžti* : *lùštai*, *lùšta*, *lùštu* || *lùšt* ~ *lùžtau*, *lùžtai*, *lùžtū* || *lùžt*; *płi·šč* ~ *plyšti* : *plištai* || *plišt*; *rú·kc* ~ *rúgti* : *rúktu* || *rúkt*: *ka* *tù* *surúktai!* ~ *kad* *tù* *surúgtai!* (švelniai susikeikia); *slú·kc* ~ *slúgti* : *slúktu* || *slúkt*,

¹³ Kad, atitraukus kirti iš galūnės į šaknį, tvirtapradė priegaidė virsta tvirtagale, parodo ir šiaurės aukštaičių tarmės, pvz.: *arklýs* > *ař.klis*, bet *á·řkł̄a* (kilm.), *galvà* > *gal.vä*, bet *gá·lvø* (gal.).

trúkc ~ *trúkti* : *trúktu* || *trúkt*, bet: *pérpli·štau*, *pérpli·štai*, *pérpli·štu* || *pér·plišt¹⁴* ~ *pérplyštau*, *pérplyštai*, *pérplyštu* || *pérplišt*.

Sunku nustatyti šių pavyzdžių metatonijos kilmę. Greičiausiai tai yra analogija pagal būsimąjį laiką. Tam lyg ir pritartų paskutinis mūsų pavyzdys, kurio šaknis ir kirčiavimas visiškai sutinka su būsimojo laiko šaknimi ir kirčiavimu: *pérpli·šu*, *pérpli·ši*, *pérpli·š* ~ *pérplyšiu*, *pérplyši*, *pérpliš*. Be to, šioje tarmėje tariamosios nuosakos 3 asm. daug dažniau yra vartojuamos sutrumpintos lyties: *dzikt*, *lūšt*, *rùkt* ~ *digt*, *lùžt*, *rùgt* ir t.t., kur pagal bendrą dėsnį, sutrumpėjus šaknai, turėjo ivykti metatonija. Vėliau 3 asmens pavyzdžiuose sutrumpėjo kitos formos ir išvysko metatonija visoje tariamojoje nuosakoje. Beje, pastarieji pavyzdžiai dar kartą patvirtina, jog tariamosios nuosakos metatonija yra naujas dalykas, būtent: ji yra jaunesnė už vienskiemenių žodžių su tvirtaprade priegaide sutrumpėjimą.

Metatonija sudurtiniuose žodžiuose

1. Metatonijos veikimas priešdėliniuose vardžiuose. Dėsningą metatonijos veikimą lengvai galima susekti priešdėliniuose vardžiuose, susidedančiuose iš prielinksnio ir kaitomosios ne verbalinės kalbos dalies:

a) *ā·pe*: *apie*, *api-*, *api-* : *apígalvis* (apinasrio dalis), *apí·daira* (apyvoka, liuoba), *apí·piete* (pietų poilsis), *apí·verpine* (storas lininis audeklas)..., bet: *apígamas* (apgamas), *apínastris* (apinasris), *apívara* (kelinėms arba autams pasirišti virvelė)..., būdvardžiai: *apíaukšcis* ~ *apýaukštis*, *apí·ilgis*, *apí·senis*, *apí·storis*, *apí·žalis* ir t.t.

b) *be* : *dúona* : *beduōne* (laikas, kada duonos nėra, duona pasibaigia) *gá·lþo·s* (dgs.) : *begál·vis*, *dá·rbas* : *bedař·bis* (kas darbo neturi), *plá·ukas* : *beplaū·kis*, *ká·lnę·s* : *bekél·nis*..., bet: *ká·ulas* : *beká·ulis*, *kója* : *bekójis*, *plú·ksna*, (plunksna) : *beplú·ksnis*, *žá·ndas* : *bezá·ndzis* ir t.t.

c) *nūō* || *nō* : *núobrauko·s*, *núogre·bo·s* *núosema*, *núoteka* (nuotaka), *núotarascis* ~ *núotarastis* (itarimas, nuotartis), *núotrauko·s* ir t.t.

d) *peř¹⁵* : *pá·rauda* (audžiant padaryta retuma), *pá·rslieke* (verpiant paleistas plonesnis siūlas), *pá·rstoge* (perstojimas), *perlaidzinī·s* — *pá·rlaidzini* (vežimo perlaidas)..., bet: *peř·nagis* (pelnas): *gěras peř·nagis bus*; *peř·pete*s (drabužio dalis nuo apiklės ligi rankovės), *peř·piete* (apypietė): *ar pař·gena peř·piete*?; *peř·takis* (vieta, kur visi vaikščioja): *pasodžino medě·li an to·kō·peř·tako neaū·ks*; *peř·se·ja* (apylanka, padaryta séjant): *pí·lnos ā·vižo·s peř·se·ju pridari·ta*; *peř·vagis* (apylanka, padaryta ariant) ir t.t. metatonijos neturi. Sunku pasakyti, kodėl pastarieji pavyzdžiai turi tvirtagalę priegaidę. Juk jie yra senesni už pirmuosius. Gal būt todėl, kad pirmieji yra daugiau veiksmiņės kilmės, tai jų ir priešdėlis turi tą pačią priegaidę kaip ir veiksmažodžių, o

¹⁴ Tiesa, labai dažnai galima išgirsti ištariant su trumpuoju „i“ visuose asmenyse (plg. „plyšti“).

¹⁵ Priešdėlis „per“ su veiksmažodžiais ir veiksmažodiniaisiais daiktavardžiais visados, kaip ir lk, turi tvirtapradę priegaidę.

antruosiuose, kurie yra daiktavardinės kilmės, daugiau jaučiamas prielinksniškumas, todėl čia ir priegaidė yra prielinksniška. Tačiau matyti, kad pastarųjų pavyzdžių metatonija yra senų laikų padaras.

e) *pō·, pa* : *pō·ažis* ~ pōežis, *pō·ažari·* ~ pōežerę, *pō·dukre·*, *pō·su·nis*, *pō·gro·žis* (pasigrožėjimas, savęs parodymas ir kitų pamatymas), *pō·žmo·nis* (pasizmonėjimas, pasisvečiavimas), būdvardžiai: *pō·aukščis* ~ pōaukštis, *pō·ilgis*, *pō·mažis*, *pō·trumpis* ir t.t.

Daiktavardžiai su priešdéliu „*pa*“ beveik visados turi metatoniją: *dañ·gu* (vns. gal.): *padá·nge·s*, *gál·va* ~ gálvą : *pagał·ve·* (individualus mokesčius, mažašimio mokesčius), *júosta* : *pajuðste·* (prijuostė), *ká·lnas* : *pakal·në·*, *kañ·pas* : *pa·ká·mpe·s*, *krañ·tas* : *pakrá·nte·*, *vá·ndeni·* : *pavañ·denë·s* (kai daug prilyja ar pavasarį sutirpsta sniegas): *pavä·saro* *pavañ·denë·s* *praside·s* nemažnës išvažiūot ~ paväsario pavañdenės prasidės, nemažnës išvažiūoti ir t.t. Šios rūšies prieveiksmiai taip pat turi metatoniją: *sá·ule·* : *pasañ·lui* (nuo saulės nusikreipus), *vá·ndeni·* (gal.) : *pavañ·deñui*, *vé·jas* : *pavë·ji* || *pavë·ju* ir t.t. Tačiau turime pavyzdžių ir be metatonijos: *bá·rzas* : *pabá·ržis* (toks grybas), *gúrkli·* : *pa·gúrkli·* (gal.), *ká·ušas* : *paká·ušis*, *lá·ngas* : *palá·ñge·*, *stó·gas* : *pastó·ge·*, *šá·rmas* : *pašá·rme·s*, *í·lgas* : *pái·lgis* (pyrago kepalas), *í·lgas* : *paí·lgas* (bdv.).

f) *priē* : *priegalvi·* ~ priegalvi, *prievakaris*, *priemo·le·* ~ priemolė (žemė su moliu): *priemo·le·s labaī*. *indzústa*; *prietema* (prievakaris), *priekurte·* (truputį kurčia), *priekušlis* (apyžlibis).

g) *priēš* : *priešakis*, *priežgina* ~ priešgina, *priešpiēc̄ai* ~ priešpiečiai, *priešpusri·c̄ai* ~ priešpusryčiai ir t.t.

h) *prō·, pra* : *pró·svaistę·*, *pró·tarpis*, *pró·mećom* (tik akį užmetus): *aš cik* *pró·mećom* *pažuréjau* ~ aš tik prómečiom pažiūrėjau; *kæ·ršas* : *prakeř·šum*, bet: *praká·ulis*, *praskiēpas*, *prapiēscis* ~ prapiestis ir kt. yra be metatonijos.

i) *su* : *sú·temo·s*, *sú·taupo·s*, *sú·rausvis* (rausvas), *sú·pilkis*, *sú·bartas* (austas sūvartai, t.y. eglute), *sú·žalis* (apyžalis), bet: *sugrā·štai* ~ sugrāžtai (atgrąžtai), *sú·žer·tuþe·s* ir t.t.

j) *su < san-* : *sú·malinūs mā·la*; *súnaru skaū·da* ~ sánarius skauda; *sú·smauga*, *sú·þaro·s* (suvértuvės), *sú·þe·la* (susivélėlis) ir t.t.

k) *užuo*, *už* : *užuogana*, *užuomarša*, *užuoþarta* (užsispyrėlis)... Kartais ir priešdėlis *už* įgauna pailgintą balsį ir tvirtapradę priegaidę (plg. priešdéli *su*): *uškuri·s* — *ú·škuri·* ~ užkurys — úzkurė.

l) *ant, in* : *añ·tjuoscis* ~ añtjuostis (juosmuo), *añ·tkešenis*, *añ·tþo·že·* ir t.t. *iñ·kilas*, *iñ·klo·nis*, *iñ·migis*, *iñ·pilas*, *iñ·žaginis*: *tá·u rař·ka gæ·ro·* *iñ·žagiño·* (geros rykštės). Sie du prielinksniai, rodos, metatonijos niekados neturi.

2. Metatonijos veikimas dvikamieniuose vardažodžiuose. Dvikamieniuose vardažodžiuose dar sunkiau nustatyti metatonijos veikimo dėsnius negu priešdėliniuose, pvz.:

a) *buožgal·vis* (kūjutis), bet: *ruðapjú·te·*, *o·škavi·lnę·* : *ví·lno·* su *o·škavi·lni* ~ vînos su ožkavilne (šiurkšcios);

b) *gi·vaplau·kei*, *žalavař·ne·* (toks paukštis), *graitadař·be·*, *kraivagal·vis* ir t.t., bet: *raudo·ngú·rklis* (toks paukštis), *ilgavæ·ide·* (kiaulė sušvelnintai), *bal-*

taplūksnis, baltažiedzis, ilgakójis, ilgavárpis, kraivabúrnis, ketasprándzis, kie-taši·rdzis, labaná·uda;

c) *baltmař·gis, me·li·ndrī·žis, raudo·nmař·gis, žalmař·gis* ir t.t.

d) *devi·ngal·vis || devingal·vis, šimtadař·bis*, bet: *devi·nšá·rde· || devinšá·rde· ~ devynšérdē* (tokia gélė, *Dianthus barbatus*), *devi·nšá·rvę· || devinšá·rvę·* (tas pat);

e) *apsmuktakel·nis*, bet: *išverstagė·rklis* (réksnys), *varvanó·sis* ir t.t.

Iš duotųjų pavyzdžių matyti, kad sudurtiniuose dvikamieniuose žodžiuose nustatyti dėsnингą metatonijos veikimą neįmanoma, nes tokios pat sudėties žodžiai vieni turi metatoniją, kiti jos neturi. Be to, galima pastebeti, jog su metatonija pavyzdžių mažiau turime negu be metatonijos. Su metatonija pavyzdžiai, atrodo, senesni. Taip pat galima pastebeti, jog sudurtinio žodžio pirmojo komponento, jeigu jis yra kirčiuojamas, priegaidė visada išlieka sveika, o antrojo komponento, kai jis kirčiuojamas, tvirtapradė priegaidė kartais išlieka sveika, o kartais virsta tvirtagale. Tvartagalė priegaidė beveik visados išlieka sveika.

Kas kita yra vadinamieji priešdėliniai vardažodžiai. Čia metatonijos veikimas eina pagal tam tikrus dėsnius, kuriuos galima šiaip suformuluoti:

1. Prielinksniai *nuo, prie, prieš*, eidami priešdėliais, jeigu ant jų krinta kirtis, visados turi metatoniją¹⁶.
2. Prielinksnis priešdėlis *per* su veiksmažodžiais ir veiksmiņės kilmės daiktavardžiais turi metatoniją, su vardinės kilmės daiktavardžiais yra be metatonijos.
3. Prielinksniniai priešdėliai *po, pro*, jeigu kirtis ant jų krinta, turi metatoniją, o jeigu jie yra nekirčiuoti, sutrumpėja į *pa-, pra-*, tada kirčiuojamasis komponentas gali turėti metatoniją, bet gali būti ir be metatonijos.
4. Su prielinksniu priešdėliu *be* vardažodžiai šaknyje gali turėti metatoniją ir gali jos neturėti. Pats priešdėlis paprastai kirčio negauna.
5. Prielinksnis *āpē* priešdėliu neina; jį atstoja *ap-, api-, apy-*. Priešdėlis *apy-* visados turi tvirtapradę priegaidę. Jis gali būti tik kirčiuotas. Priešdėlis *api-* taip pat esti tik kirčiuotas su trumpine prieigaide.
6. Prielinksniniai priešdėliai *su-, už-*, eidami su vardažodžiais, kartais gauna pailgintą balsio laipsnį ir tada turi tvirtapradę priegaidę.
7. Prielinksnių priešdėlių *ant-, in-* metatonija nepastebėta.
8. Pagaliau reikia pasakyti, jog priešdėliniuose vardažodžiuose metatonijos veikimas labiau nusistovėjęs negu dvikamieniuose sudurtiniuose žodžiuose. Mat, pastarųjų ir pats darybos procesas dar nėra galutinai nusistovėjęs.
9. Galima pridurti, kad veiksmažodžių sistemoje metatonijos veikimas ne tik yra daug plačiau pritaikomas, bet ir daug labiau stabilizavęs negu vardažodžių sistemoje.
10. Be to, reikia pastebeti, kad metatonijos, kaip ir kitų fonetinių dėsninių, veikimas nėra pastovus. Kitaip sakant, ne visi metatonijos reiškiniai yra vienodo patvarumo. Mažiau bendri reiškiniai, kaip jau pačiame straipsnyje buvo minėta, nyksta, pavyzdžiui: kai kurių prieveiksnių, kai kurių retesnių

¹⁶ Metatonija čia imama dabartinės kalbos prasme, ne istoriškai.

veiksmažodžių dvejopo kirčiavimo, senosios kartos dar vartojamo, jaunesnieji jau nebepažsta. Tačiau bendresnio pobūdžio metatonijos reiškiniai (pavyzdžiu, kai kurių veiksmažodžių kategorijų kirčiavimas) įgauna vis platesnį apibendrinimą ir tampa nauja žodžių darybos priemone.

ИЗМЕНЕНИЕ УДАРЕНИЯ И ИНТОНАЦИИ, ИЛИ МЕТАТОНИЯ, В ЮГО-ЗАПАДНОМ НАРЕЧИИ ДЗУКОВ

Е. В. МИКАЛАУСКАЙТЕ

Резюме

Метатония очень древнее явление в литовском языке, но она проявляется и в настоящее время.

В настоящей статье рассматривается действие метатонии в одном из говоров юго-западных дзуков. Так как этот говор граничит с южным говором западного наречия аукштайтов, который лег в основу литовского литературного языка, то на это исследование можно будет опираться и при установлении некоторых метатонических явлений в литовском литературном языке.

Все метатонические явления автор делит на две основные группы: чисто фонетические и словообразовательные явления. Особое внимание уделяется последним: показывается проявление метатонии в именах и в глаголах. Из статьи видно, что метатония, при образовании новых категорий и новых значений, значительно шире применяется в глаголах, чем в именах.

При исследовании чисто фонетических явлений метатонии установлено происхождение метатонии в формах будущего времени и сослагательного наклонения. В сослагательном наклонении метатония образовалась вследствие смешения баритонного и окситонного типов глагольного ударения.

Кроме того, автор приходит к заключению, что в области сложных слов проявление метатонии еще окончательно не установленось.

Наконец делается вывод, что не все явления метатонии являются одинаково устойчивыми. Менее общие и реже встречающиеся явления метатонии исчезают, а более общие, шире употребляющиеся — обобщаются и становятся устойчивым словообразовательным средством.
